

DIMITRIE CANTEMIR (1673-1723)

RADU RAISA, RADU HOMER

Filosof, istoric, gânditor și om politic, geograf, etnograf, muzicolog, Dimitrie Cantemir este o personalitate marcantă a culturii noastre, un reprezentant de seamă al umanismului românesc.

S-a născut la Iași, la 26 octombrie 1673, ca fiu al domnitorului Constantin Cantemir. A fost instruit la Curtea Domnească din Iași de către dascăli învățați în științele vremii, dovedind o deosebită înclinație spre învățătură. În perioada în care a stat la Constantinopol, ca ostatec pentru domnia tatălui său, apoi ca reprezentant al fratelui său, Antioh, Dimitrie Cantemir și-a completat cunoștințele la Academia grecească, înaltă instituție de învățământ, unde se cultivau limbile greacă și latină, filosofia neoaristotelică, istoria, geografia, științele naturale, medicina. Învățătura însușită la Academie a fost îmbogățită prin variate și numeroase lecturi. Asimilarea valorilor celor trei mari direcții culturale: clasicismul greco-latin, umanismul european și cultura musulmană au contribuit la formarea personalității sale științifice.

Ca domnitor al Moldovei, în perioada 1710—1711, a urmărit eliberarea țării sale de sub stăpânire otomană. A încheiat un tratat de alianță la Luțk, în aprilie 1711, cu Petru cel Mare. Acest tratat izvoră din interesele Moldovei privitoare la redobândirea independenței față de turci, dar fără o subordonare față de Rusia și întregirea cu teritoriile românești aflate sub ocupație turcească. Țarul nu avea dreptul să se amestece în problemele interne ale Moldovei, iar Bugeacul cu cetățile Chilia și Cetatea Albă, trebuiau restituite Moldovei. După înfrângerea armatelor ruse și moldovene la Stănilești, în iulie 1711, Dimitrie Cantemir s-a refugiat în Rusia. I s-a conferit, în august 1711, rangul de „principe serenissim” al Rusiei, iar în februarie 1721 a devenit sfetnic intim al lui Petru cel Mare și membru al Senatului. A murit în Rusia, la 21 august 1723, fiind înmormântat în Ucraina, pe moșia sa de la Dimitrievka. În 1935, osemintele marelui om de cultură au fost readuse în țară și depuse la biserica Trei Ierarhi din Iași.

Erudiția și originalitatea creației marelui gânditor român nu puteau trece neobservate în epocă. Aprecierile unor diplomați, înalți demnitari, cărturari ruși sau străini aflați în Rusia, l-au făcut cunoscut și în alte țări ale Europei. Recunoașterea calităților de excepție ale lui Dimitrie Cantemir a fost evidențiată de alegerea sa, în 1714, ca membru al Academiei regale din Berlin. În scrisoarea ce i-a fost adresată cu această ocazie se exprima admirația față de principele nostru care era nu numai comandant de oști, ci și cărturar. „Pe vremea când domnea

mai mult Marte decât Artele, acest lucru era mai mult o dorință decât o speranță, dar vedea că acest lucru e un fapt împlinit de când preaseninul și înălțatul D. Cantemir, principe al Imperiului Rus, domn ereditar al Moldovei, printr-o pildă precât de demnă de laudă, pre atât de rară, și-a închinat numele ilustru cercetărilor științifice și, prin adeziunea sa, societatea noastră dobândește o strălucire și podoabe unice".¹

Scrisese, până atunci, *Divanul sau gâlceava Înțeleptului cu Lumea* (1698), *Imagina de nedescris a științei sacrosancte* (1700), *Compendiul logicii generale* (1701), *Istoria ieroglică* (1705), *Tratatul de muzică turcească* (1703), *Cercetarea naturală a monarhiilor* (1714).

Preocupările teoretice inițiale ale lui Dimitrie Cantemir s-au îndreptat spre probleme de filosofie, etică, logică. El s-a străduit, chiar, să creeze o terminologie filosofică în limba română, să explice conținutul unor concepte prea abstracte.

Cunoscător al filosofiei antice și al celei din vremea sa, D. Cantemir s-a raportat critic la conținutul acestora, asimilând ideile ce corespundeau concepției sale, dându-le o interpretare personală. Dar, nu toate judecățile de valoare emise asupra diferiților filosofi corespund într-un totu adevărului.

Pendulând între Biblie și teosofia flamandului Van Helmont, concepția filosofică a lui Dimitrie Cantemir se caracterizează printr-un oarecare deism. Dacă Geneza este prezentată ca un proces supranatural, înfăptuit de divinitate, fenomenele ulterioare sunt considerate ca naturale. Lumea odată creată își va urma cursul după legile pe care i le-a dat divinitatea sub forma unei porunci inițiale. Divinitatea nu va mai interveni în desfășurarea ulterioară a creației sale. „Ziditorul, după înțelepciunea și puterea sa, Zidirea săvârșind, de lucru se odihnește și, ca un deplin în putere stăpân, o dată numai poruncind din veci și până în veci, zidirea ca o slujnică după poruncă neapărat aleargă”.²

Cantemir caută să dea răspuns și altor probleme filosofice. El reduce diversitatea materiei la un principiu prim care este, după părerea sa, apa. Criticând concepția lui Aristotel potrivit căreia timpul este inseparabil de mișcare și schimbare, Cantemir consideră că a existat timp și fără mișcare. Referindu-se la eternitate, el arată că aceasta este atributul divinității, este „timpul în Dumnezeu”.

Preocupat și de noțiunea de cauzalitate, consideră că în natură totul se desfășoară după un anumit determinism.

Concepția lui Cantemir asupra cunoașterii trebuie privită cu multă atenție. Preocupat de mijloacele prin care poate fi cunoscut transcendentul, el arată că acest lucru este posibil doar prin revelație, prin acea „lumină materială” pe care omul nu o poate avea decât în parte și în cazuri rare, dar care îl pune în legătură directă cu creatorul. Știința sacrosanctă este de nedescris numai atunci când se află în fața cunoașterii senzoriale și raționale. Ea poate fi descrisă, însă, prin revelație, prin contact direct cu dumnezeirea.

Cantemir face distincție între știința sacrosanctă și știința lucrărilor pieritoare. Dacă tot ce s-a petrecut la facerea lumii, și problemele metafizice precum spațiul, timpul, mișcarea, viața, liberul arbitru pot fi cunoscute numai prin revelație, evenimenle ce se desfășoară în jurul nostru, după anumite legi, pot fi cunoscute de către rațiune, afirmă filosoful. Deși nu are calitățile intuiției inte-

1. S. Zotta, *Despre neamul Cantemireștilor*, Iași, 1931, p. 46-47.

2. D. Cantemir, *Istoria ieroglică*, E.P.L., București, 1965, vol. II, p. 175.

lective, rațiunea este „geamănă” intelectului. Imperfecțiunile rațiunii provin din contactul acesteia cu simțurile. De aceea intelectul trebuie să o supună controlului său. „Rațiunea își zugrăvește ca imagine viața întrucât privește vinovata înclinație a naturii coruptibile și întunecate de simțuri, dar, prin conversiunea naturii sacre și renovate și prin știința intelectuală, chipul este prefăcut într-o soră geamănă, însă adevărată. Să recunoaștem, deci, că din privirea prin simțuri nimic nu e bun și perfect, că ea trebuie subordonată prin intelect”.³ Dar aceste afirmații din „Imaginea de nedescris a științei sacrosancte” vor fi completate, câțiva ani mai târziu, cu enunțuri precum „toată știința din povața simțurilor se află”⁴ sau „experiența și ispita lucrurilor mai adevărată poate fi decât toată socoteala minții și argumenturile arătării de față mai tari sunt decât toate chitелile”⁵. Această schimbare de atitudine vădește încrederea manifestată de filosoful nostru în posibilitatea cunoașterii lucrurilor prin simțuri și rațiune.

Concepția etică și-a fundamentat-o pe morala creștină, dar și pe ideile antice, mai ales ale lui Socrate și ale stoicilor. Considerând că păcatul vine din neștiință, din faptul că mulți oameni „n-au cunoscut nici singuri pe sine, nici lumea, nici cele ce sunt în lume, nici pre *D-zeu*, nici voia lui, nici bunătatea și răutatea”,⁶ Cantemir susține că morala este cea dintâi știință pe care trebuie s-o dobândim. Cunoașterea de sine și cunoașterea lui *Dumnezeu* sunt primele percepțe dintr-o înșiruire de 77 principii morale propuse. Străduindu-se să aibă o conduită conformă acestor reguli morale, oamenii își vor asigura fericirea pământească și vor dobândi perspectiva răsplății cerești.

„Compendiul logicii generale”, deși nu este o operă de mare originalitate, are meritul de a fi prima lucrare în care un autor român expune problematica logicii formale clasice, tratând despre noțiune, judecată, raționament, despre modalitățile cunoașterii. În „Compendiu”, cunoașterea logică, rațională este considerată cheia „porților celor mai bine ferecate ale filosofiei”,⁷ recunoscându-se, astfel, posibilitatea cunoașterii prin rațiune.

Manifestându-se ca gânditor și om politic într-o perioadă în care conflictele dintre domni și boieri în legătură cu afirmarea supremației în stat erau tot mai numeroase, D. Cantemir încearcă să scoată domnia de sub tutela mașilor proprietari funciari. El considera că regimul oligarhic al boierimii este slab și abuziv, nemulțumind poporul. Idealul său politic era întemeierea unui stat monarhic, autoritar, centralizat, bazat pe dreptate, legi scrise și principii morale. Domnia autoritară nu înseamnă manifestarea voinței tiranice și nedrepte a domnului, deoarece, spune el, „unde țrănia stăpânește, acolo dreptatea se izgonește”⁸.

Ca precursor „al monarhiei luminate”, Cantemir recunoaște că supușii nu sunt datori să asculte legile alcătuite de suveran în silnicie și nedreptate. Oamenii au unele drepturi pe care puterea nu le poate încălca. Dacă puterea de stat ar încerca să stabilească legi care nu țin de dreptate, acestea ar stârni revolta

3. D. Cantemir, *Sacrosanctae scientiae indepugnabilis imago*, tradusă de Locusteanu sub numele de *Metafizica*, Ed. Aurora, București, 1928, p. 294-295.

4. D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*, vol. I, p. 14.

5. D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*, vol. I, p. 64.

6. D. Cantemir, *Opere*, Ed. Academiei, vol. V, p. 182.

7. D. Cantemir, *Compendium universae logicae institutiones*, după D. Bădărau — *Filosofia lui D. Cantemir*, p. 306.

8. D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*, vol. I, p. 208.

poporului, „unde pravila în silă și în tărie, iară nu în bună socoteală și dreptate se sprijină, acolo nici o ascultare a supușilor trebuitoare nu este”.⁹

Cantemir consideră că între domn și divanul domnesc trebuie să existe unitate, divanul având caracter consultativ. El afirmă că domnul va guverna nu după capul său, ci împreună cu sfetnicii săi. Dregătoriile înalte, funcțiile de sfetnic vor fi încredințate oamenilor nu după apartenența la marea boierime, ci după învățătura, înțelepciunea lor. Știința înțelepciunii „nu în scaune înalte și trufeșe, ci în capetele plecate și învățate lăcuiește”¹⁰ ne asigură domnitorul moldovean.

În lucrările *Cercetarea naturală a monarhiilor, Istoria creșterii și descreșterii imperiului otoman*, precum și în alte lucrări, Dimitrie Cantemir se dovedește a fi nu numai un istoric, ci și un filosof al istoriei. El consideră că există o lege generală a istoriei, legea evoluției ciclice, potrivit căreia orice stat, regat sau imperiu, au o dezvoltare ciclică, incluzând o fază a ascensiunii și alta a decăderii. Această lege este universală, naturală și obligatorie, nici un lucru, nici o existență particulară nu se poate sustrage procesului firesc de creștere, descreștere și, în cele din urmă, nimicire.

Imperiul otoman, ca orice împărăție, cunoaște o dezvoltare ciclică. După o ascensiune de câteva secole, evenimentele contemporane, spune Cantemir, demonstrează că împărăția turcească a trecut în faza sa descendentă. Prin această afirmație, Cantemir urmărea scopuri politice, vizând posibilitatea eliberării țării sale de sub stăpânirea imperiului otoman, într-un moment în care puterea acestuia începuse să slăbească.

Tot în scopuri politice invocă Dimitrie Cantemir și profetia lui Daniel referitoare la succesiunea celor patru monarhii universale, care vor stăpâni lumea. El dă o interpretare proprie acestei profetii, considerând că împărăția de nord, rusă va fi cea de-a patra monarhie ce va domina în cel de-al patrulea ciclu al istoriei universale.

Primele trei etape au fost reprezentate, după părerea sa, de monarhia răsăriteană a Asiriei și Babilonului, de împărăția de sud, egipteană și de imperiul de vest, roman. Imperiul rus, condus de Petru cel Mare, își va începe expansiunea prin zdrobirea puterii otomane, susține Cantemir. Prin apelul la profetia lui Daniel, el încerca să fundamenteze concepția sa referitoare la rolul Rusiei în lupta antiotomană.

Apariția și puterea imperiului otoman contraziceau, într-un fel, profetia lui Daniel cu privire la numărul monarhiilor stăpânitoare. Pentru a pune de acord realitatea istorică și profetia, D. Cantemir arată că imperiul otoman este o formă monstruoasă, nelegitimă, care a întrerupt ordinea naturală și a întârziat afirmarea Rusiei.

Tratând despre istoria poporului român de la origini până la descălecat, „Hronicul vechimii româno-moldo-vlahilor” evidențiază ideea romanității poporului nostru, a continuității sale pe teritoriul vechii Dacii. Unitatea de origini și de limbă, unitatea etnică a românilor sunt subliniate și prin folosirea expresiei „neamului româno-moldo-vlahilor”.

În lucrările cu conținut istoric, D. Cantemir prezintă o adevărată metodologie a cercetării istorice, referindu-se la o serie de canoane, de reguli privind culege-

9. D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*, vol. I, p. 75.

10. D. Cantemir, *Istoria ieroglifică*, vol. I, p. 76.

rea și selecționarea informațiilor, confruntarea diferitelor surse pentru a stabili autenticitatea datelor, elaborarea lucrării ca un tot unitar, menționarea bibliografiei și a provenienței fiecărei știri.

Scrisă la îndemnul Academiei din Berlin, lucrarea „Descrierea Moldovei” este o monografie cu conținut geografic, istoric, social, politic, cultural și etnografic. Ca geograf, D. Cantemir se dovedește a fi un bun cunoscător al datelor fizice ale țării sale: hotare, sol, ape, dealuri și munți, precum și al datelor economice: bogății naturale, floră, faună, ocupații ale locuitorilor. Lucrarea prezintă și o hartă a Moldovei care, cu toate imperfecțiunile sale, are o valoroasă însemnătate documentară. În descrierea cadrului geografic se manifestă mândria autorului, care încearcă să impună, străinătății, imaginea unei țări bogate și frumoase.

Cantemir se referă la moravurile și obiceiurile moldovenilor, la trăsăturile lor de caracter: hărnicie, cutezanță, ospitalitate, vitejie în luptă. El evidențiază rolul deosebit al producțiilor spirituale — dansuri, legende — în înfrumusețarea vieții fiecărui om, fiecărei comunități.

Lucrările cu conținut istoric și geografic, referitoare la poporul nostru, vădese patriotismul cărturarului, care a dorit să dovedească, umanității, valoarea poporului român, creator al unei culturi și spiritualități deosebite.

Istoria ieroglifică este importantă nu numai pentru ideile sale filosofice și social-politice, la care ne-am referit anterior, ci și pentru faptul că aici întâlnim o adevărată colecție de proverbe, pilde, cugetări. Unele provin din zicători populare ale românilor sau ale altor neamuri, altele sunt maxime ale diferiților autori antici precum Homer, Hesiod, Horațiu. Poveștile existente în „Istoria ieroglifică”, povești spuse de diferite animale, le sugerează unor exegeți ideea de a-l considera pe Dimitrie Cantemir drept fondatorul beletristicii românești.¹¹

Prin remarcabila și vastă sa creație, D. Cantemir se dovedește a fi un gânditor de talie europeană a cărui operă se poate înscrie, în mod legitim, în tezaurul culturii universale.

11. E. Grigoraș, Prefață la Dimitrie Cantemir — *Povești*, Ed. Adevărul, 1932, p. 6.